

Ігор ДВОРКІН

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства, культурології та історії науки,
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ORCID: 0000-0001-9190-8265
Email: igor_dvorkin@ukr.net

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Анотація: Сьогодні, в умовах повномасштабної брутальної війни, розв'язаної Російською Федерацією, Україна переживає найбільше потрясіння з часів Другої світової війни. Пам'ять про попередню війну на українських теренах відігравала та продовжує відігравати визначну роль у науковій, політичній та культурній сферах. Метою даної статті є виокремлення основних аспектів дослідження пам'яті про Другу світову війну в умовах російсько-української війни (з 2014 р.). Запропоновані напрямки, на нашу думку, є актуальними сьогодні та у майбутньому. До Революції Гідності та початку російської агресії у 2014 р. в українському дискурсі, одночасно існували пост(радянський) та національний нарративи політики та культури пам'яті про Другу світову війну. Після згаданих подій, а особливо після законодавчо закріпленої відмови від використання терміну «Велика вітчизняна війна» та інших змін відбувається остаточне закріплення національної парадигми пам'яті про війну. Відбулись визначальні зміни у політиці пам'яті, історичній політиці, комеморативних практиках, викладанні подій історії Другої світової війни у школі тощо. У даній статті запропоновані та коротко проаналізовані проблеми, які можуть, на нашу думку, бути цікавими українським та закордонним дослідникам пам'яті, політики пам'яті, історичної політики тощо. Так, це вплив Революції Гідності та початку російської агресії та переосмислення попередньої парадигми пам'ятання про війну, зокрема «декомунізаційні закони» 2015 р. Вплив повномасштабного російського вторгнення 2022 р. Російська інструменталізація пам'яті про Другу світову війну в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь. «Місця пам'яті» про війну у міському просторі та зміни комеморативних практик. Пам'ять про Другу світову війну у топоніміці – динаміка змін. Образи війни у освіті тощо.

Ключові слова: Друга світова війна, російсько-українська війна (з 2014 р.), політика пам'яті, меморіальні практики

Ihor DVORKIN

Ph.D., Associate professor of the Department of Ukrainian Studies,
Cultural Studies and the History of Science,
National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute»

MEMORY OF WORLD WAR II IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: STATEMENT OF THE PROBLEM

Abstract. Today, in the conditions of a full-scale brutal war unleashed by the Russian Federation, Ukraine is experiencing the greatest upheaval since the World War II. The memory of the previous war on Ukrainian territory played and continues to play a significant role in the scientific, political, and cultural spheres. The purpose of this article is to highlight the main aspects of the study of the memory of the Second World War in the conditions of the Russian-Ukrainian war (since 2014). We believe, that the proposed directions are relevant today and in the future. Before the Revolution of Dignity and the beginning of the Russian aggression in 2014, post (Soviet) and national narratives of the politics and culture of remembrance of the Second World War existed simultaneously in the Ukrainian discourse. After the mentioned events, and especially after the legally enshrined refusal of using the term "Great Patriotic War" and other changes, the national paradigm of war memory was finally established. There have been decisive changes in the politics of memory, historical politics, commemorative practices, the teaching of the events of World War II history in school, etc. This article proposes and briefly analyzes problems that, in our opinion, may be of interest to Ukrainian and foreign researchers of enshrined refusal memory, memory politics, historical politics, etc. That is Euromaidan, the beginning of Russian aggression and a rethinking of the previous paradigm of commemoration of the war, in particular the "decommunization laws" of 2015. The impact of a full-scale Russian

invasion in 2022, legislative changes in 2023. Russian instrumentalization of commemoration of the Second World War in the conditions of hybrid and full-scale wars and the Ukrainian response. "Places of memory" dedicated to the war in urban space and changes in commemorative practices. Memory of the Second World War in toponymy - the dynamics of changes. Images of war in the educational process, etc.

Keywords: World War II, Russian-Ukrainian war (since 2014), politics of memory, memorial practices.

Постановка проблеми. Із здобуттям незалежності у 1991 р. пам'ять про Другу світову війну посіла важливе місце в українському науковому, політичному та культурному дискурсі. Із початком російсько-української війни у 2014 р. значення пам'яті про попередню, надзвичайно руйнівну війну на українських теренах стала ще більш актуальною для суспільства. Відбувається переосмислення місця Другої світової війни в українській історії на державному рівні. У 2015 р. були прийняті «декомунізаційні закони», відбулась остаточна відмова від ідеологем «Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.», з'явилися нові меморіальні практики, формуються традиції відзначення подій війни зі зміною акцентів із героїзму та жертвності воїнів на трагедію звичайної людини. Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. стало найбільшим потрясінням для України та українців із часів Другої світової війни. Тож, переосмислення попередньої війни продовжується.

Українські та західні дослідники звертаються до пам'яті про Другу світову війну в Україні достатньо активно, що свідчить про актуальність проблеми у багатьох аспектах. Зокрема, Владислав Гриневиц дослідив вплив на формування політики пам'яті стосовно Другої світової війни політичних чинників та різних типів українських ідентичностей [2]; Андрій Портнов окреслив українські образи Другої світової війни [9], а Тетяна Журженко присвятила свою розвідку націоналізації пам'яті про війну на українсько-російському прикордонні [4]. Юрій Ніколаєць дослідив історичну пам'яті про Другу світову війну у контексті її інструменталізації Росією та відповідних загроз державотворенню в Україні [12]. Маємо також чимало публікацій українських та закордонних вчених, опублікованих у знаних міжнародних часописах та виданнях, що говорить про актуальність тематики досліджень пам'яті про Другу світову війну в цілому та в Україні часів російсько-української війни зокрема. Серед них англомовна збірка «Тягар минулого: історія, пам'ять та ідентичність у сучасній Україні», авторами якої стали зокрема українські дослідники [15]; публікації, присвячені образу війни у підручниках з історії України [14]; погляд на політику пам'яті у сучасній Україні з точки зору постколоніальної перспективи [16] тощо.

Метою статті є виокремлення основних напрямів дослідження пам'яті про Другу світову війну у сучасній Україні, в умовах російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Друга світова війна посідала провідне місце серед історичних подій важливих для українського суспільства, держави, місцевої влади та, звичайно, науковців протягом

усього існування України як незалежної держави. Водночас, до 2014 р., за певною інерцією модель пам'ятання подій війни багато в чому продовжувала радянську традицію. До останньої додалась національна модель пам'яті, тож існував певний консенсус. Він включав у себе ідеологему «Великої вітчизняної війни 1941-1945 рр.», із зміною акцентів радянських часів. У центрі тепер був подвиг та страждання простої людини, а не героїзований образ партії, яка очолювала радянський народ на шляху до перемоги, притаманний радянській моделі. Водночас пам'ять про війну тепер включала український вимір Другої світової війни – національно-визвольний рух, а також такі трагедії як Голокост та розстріли польських офіцерів військами НКВС у 1940 р. Події Революції Гідності та початок російсько-української війни у 2014 р. остаточно унеможливили співіснування двох моделей. Провідним стає національна модель пам'яті про війну, яка фактично була закріплена на законодавчому рівні у 2015 р. Тож, спробуємо виділити основні напрями дослідження політики та культури пам'яті про Другу світову війну в Україні часів російсько-української війни.

Отже, початок російсько-української війни спричинив переосмислення подій Другої світової війни на рівні держави. Парадигма партнерських відносин із РФ в сучасності та минулому не могла більше існувати, це мало відображення й у політиці пам'яті та історичній політиці української держави. Державна політика пам'яті стосовно різних аспектів репрезентації проявляється у створенні музеїв, відкритті пам'ятників, вшануванні чи, навпаки, «забутті» тих чи інших важливих історичних подій. Під терміном «історична політика» розуміють різновид політики, метою і змістом якого є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле та його уявлень, у тому числі професійної історіографії [7, с. 135]. Завдяки історичній політиці держава впливає на формування історичної пам'яті, певною мірою на шляхи розвитку історичної науки через законодавство, доступ до архівів, встановлення стандартів історичної освіти, першочергове фінансування окремих напрямків історичних досліджень тощо.

Зміна парадигми, спричинена російсько-українською війною, була зафіксована у «декомунізаційних законах» 2015 р. Зокрема біло прийнято «титультний» закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», метою якого є «збереження пам'яті про перемогу над нацизмом» [5]. Цей закон фактично показав ставлення держави до пам'яті про війну та розпочав процеси ще глибшого переосмислення і

впровадження змін у освітній сфері, меморіальних практиках увічнення перемоги над нацизмом, топоніміці тощо. Закон визначав, що поруч із 9 травня – Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (Днем перемоги) встановлювався пам'ятний день – 8 травня – День пам'яті та примирення.

Відзначення 8 та 9 травня з цього часу візуально та естетично було дуже відмінним від попередніх практик. Воно відбувалося фактично в умовах новітньої війни, що весь час нагадувала про себе, а також із «винайденням» (за Ериком Гобасумом) новітніх традицій, зокрема використання символу «червоний мак», а також слогану, притаманного західній моделі пам'ятання про війну – «ніколи знову» та новітнього – «пам'ятаємо перемаємо». У 2014 р. було започатковано нове державне свято – День захисника України (14 жовтня, з 2023 р. у зв'язку зі зміною церковного календаря – 1 жовтня; з 2021 р. свято отримало нову назву «День захисників та захисниць України»). Нове свято фактично змінило День захисника Вітчизни (23 лютого), яке продовжувало радянську традицію та залишається святом в РФ і має виражений пропагандистський характер. Обґрунтовуючи встановлення нового свята президент П. Порошенко вказував на військову славу вояків УПА та українців, які під час Другої світової війни захищали Україну в лавах Червоної Армії [8]. Також серед новітніх традицій, ініційованих державою – вшанування українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни [10].

Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. поглибило процеси переосмислення пам'яті про Другу світову війну, зокрема на рівні держави. Так, у 2023 р. «з метою вшанування пам'яті всіх жертв Другої світової війни 1939-1945 років і відзначення перемоги над нацизмом» було встановлено єдине державне свято, що відзначається 8 травня в – «День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» [5].

Ще однією актуальною проблемою для дослідників є російська інструменталізація Другої світової війни в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь. Анексувавши Крим і взявши під контроль регіони на сході України в 2014 році та навіть раніше, Російська Федерація намагалася поширити свій вплив на всю Україну, використовуючи методи гібридної війни. Зокрема, вона намагалася вплинути на Україну за допомогою політичних, економічних та інформаційних інструментів. Пам'ять про Другу світову війну, поняття «велика перемога» у «Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.». посіла центральну роль серед інформаційно-політичних засобів. З початком повномасштабної війни у 2022 році Друга світова також стала ключовим ідеологічним обґрунтуванням вторгнення. Зокрема, використовуються російські пропагандистські кліше: «бандерівці» (назва крила українських націоналістів, яку в російській пропаганді

використовують для визначення всіх українців), «українські нацисти», ідеологема «денацифікація України» тощо. З іншого боку, новий конструкт «рашизм» (визначення «російського фашизму»), який з'явився на протигагу тому, що росіяни у своїй пропаганді називали українців «фашистами» — термін часів Другої світової війни — нині використовується в українському дискурсі [17, с. 236].

Важливим аспектом пам'яті про війну є вивчення представлення її образу в освіті, зокрема у шкільній. Не можна не погодитись із Ненсі Попсон, яка підкреслила важливість шкільних підручників наступним чином: «підручники є основним освітнім інструментом, за допомогою якого молодим членам суспільства передаються цінності та норми політичної та соціальної системи» [13, с. 326]. Міністерство освіти і науки України розробляє програми, за якими складаються шкільні підручники, зокрема з історії України. Перше «постєвромайданне» покоління підручників, в яких розглядається Друга світова війна (для 10 класу) побачило світ у 2018 р. Ці підручники написані у парадигмі про яку йшлося вище. У порівнянні із попередньою генерацією підручників змінилися акценти у певних темах, таких як пакт Молотова-Ріббентропа, радянізація 1939-1941 рр.; більш повно представлено український визвольний рух часів війни; депортація кримських татар у 1944 р. Нові підручники також використовують термін «вигнання нацистів» замість «визволення» тощо [3, с. 362–366]. Із початком повномасштабної війни ми ще не маємо оновлених підручників, проте було оновлено зміст навчальних програм.

Вшанування подій війни, відображене в назві топонімів, а також встановлення меморіалів і пам'ятників нерозривно пов'язане з панівним, «офіційним» поглядом на війну. Друга світова війна представлена у просторі українських міст дуже широко. З часу демократизації періоду перебудови та ще більше із здобуттям Україною незалежності в просторі українських міст з'являються пам'ятники, присвячені відмінним від радянського наративам війни. Серед них «місця пам'яті», присвячені українському національно-визвольному руху в роки війни. Трагедія європейського, зокрема, українського єврейства – Голокост, також широко відображена у великих містах та містечках України. Інший злочин – вбивство військами НКВС польських офіцерів у 1940 р. також представлений, зокрема у Харкові.

Пам'ятники радянського періоду, в основному присвячені героїзму та вшануванню пам'яті радянських воїнів-переможців і радянських громадян – жертв окупантів, що цілком вписувалось в уже згадану парадигму "Великої Вітчизняної війни". Багато з цих пам'яток сьогодні також представлені в просторі українських міст. З початком російської агресії деякі з них були демонтовані. Багато в чому, на нашу думку, цьому сприяла інструменталізація подій війни з боку російського агресора. Одним з напрямків усунення пам'ятників із міського простору

стала їхня музеїфікація. Так, у Львові радянський монумент Слави був перенесений до музею «Територія терору» [11]. У 2022 році процес демонтажу пам'ятників радянської доби прискорився. Наприклад, в Ужгороді було демонтовано пам'ятник «Україна – визволителям» біля українсько-словацького кордону [1].

Парадигма «Великої Вітчизняної війни» радянської доби закономірно вплинула на назви топонімічних об'єктів в Україні. Зі здобуттям незалежності розпочався процес перейменування. Значною мірою це залежало і залежить від регіону та політичних подій у державі. На перейменування топонімів вплинули закони про декомунізацію 2015 року. Сучасна повномасштабна російська агресія також впливає на ці процеси. Зокрема, ухвалення у 2023 році закону про деколонізацію пришвидшило і відкоригувало процес заміни радянських назв, що триває. Частково це стосується назв, пов'язаних з Другою світовою війною. Нові назви можуть бути пов'язані з раніше мало згадуваним Праведниками народів світу, до цього закликав президент В. Зеленський у 2022 році [6]. Триває процес переосмислення та змін назв топонімічних об'єктів. На нашу думку, дослідження образу Другої світової війни в міському просторі та його трансформація у часи сучасної війни також є актуальною проблемою та може стати предметом окремого дослідження.

Висновки. Отже, у запропонованій розвідці представлені основні, на нашу думку, напрями досліджень пам'яті про Другу світову війну в сучасній Україні, яка перебуває в умовах війни. Ми бачимо, що пам'ять про Другу світову війну залишається актуальною. Більш того її образи стають ключовими у формуванні історичної політики держави, зокрема, зважаючи на інструменталізацію Другої світової війни з боку Росії. Пам'ять про Другу світову відіграє важливу роль у формуванні нових традицій, згуртуванні української політичної нації перед викликами сучасної війни. Серед актуальних досліджень можуть мати місце: вплив Революції Гідності та початку російської агресії та переосмислення попередньої парадигми пам'ятання про війну; вплив повномасштабного російського вторгнення 2022 р.; образи війни в освіті; еволюція комеморативних практик; російська інструменталізація пам'яті про Другу світову війну в умовах гібридної та повномасштабної воєн та українська відповідь; «місця пам'яті» та топонімічні назви присвячені війні у міському просторі.

1. В Ужгороді демонтували пам'ятник радянським "визволителям". URL: <https://www.unian.ua/society/v-uzhgorodi-demontovali-pam-yatnik-radyanskim-vizvolitelyam-foto-12040131.html>
2. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.*

- Ф. Кураса НАН України. 2011. Вип. 4. С. 111–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_14
3. Дворкін І.В., Телуха С.С., Харченко А.В. Формування історичної пам'яті в підручниках з історії України: до та після Євромайдану. *Сторінки історії*. 2021. Вип. 53. С. 356–370.
4. Журженко Тетяна. «Чужа війна» чи «спільна Перемога»? Націоналізація пам'яті про Другу світову війну на українсько-російському прикордонні. *Україна Модерна*. 2011. №8. С. 100–126.
5. Закон України. Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text>
6. Зеленський пропонує називати вулиці іменами тих, хто рятував євреїв від нацистів. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/14/7346257/>
7. Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.
8. Порошенко зарікся святкувати день захисника Вітчизни за календарем сусідів. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035657/>
9. Портнов Андрій. Українські образи Другої світової війни. *Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті*. Київ: Критика, 2013. С. 67–182.
10. Проект Постанови про вшанування пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70629
11. Радянський монумент Слави у Львові повністю перенесли в музей «Територія терору». URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3275138-demontovanij-radanskij-monument-slavi-u-lvovi-perenesli-v-muzej-teritoria-teroru.html>
12. Nikolaiets Yu. Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoevropeyskiy istorychniy visnyk = East European Historical Bulletin*. 11. Drohobych, 2019. P. 225–240.
13. Popson Nancy. The Ukrainian history textbook: Introducing children to the "Ukrainian nation". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. 2001. P. 325–350.
14. Pryshchepa Kateryna. Nation-building and school history lessons in Ukraine after 2014. *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation to De-Conciliation*. 2022. P. 120–135.
15. The Burden of the Past. History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine / Edited by Anna Wylegała and Małgorzata Głowacka- Grajper. Indiana University Press, 2020. 308 p.
16. Törnquist-Plewa Barbara and Yurchuk Yuliya. Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections

from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. Volume 12. Issue 6. December 2019. P. 699–720. URL:

<https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1750698017727806>

17. Yekelchik Serhy. Naming the war: Russian aggression in Ukrainian official discourse and mass culture. *Canadian Slavonic Papers*. 2022. 64: 2-3. P. 232–246.

References

1. V Uzhhorodi demontuvaly pam'iatnyk radians'kym "vyzvoliteliam" [A monument to the Soviet "liberators" was dismantled in Uzhhorod]. URL: <https://www.unian.ua/society/v-uzhgorodi-demontuvali-pam-yatnik-radyanskim-vizvolitelyam-foto-12040131.html> (in Ukrainian).
2. Hrynevych V. A. (2011). *Polityka pam'iaty Druhoi svitovoi vijny v Ukraini: u poshukakh identychnosti ta konsolidatsii* [The politics of the Second World War memory in Ukraine: In Search of Identity and Consolidation]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 4. P. 111–127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzpiend_2011_4_14 (in Ukrainian).
3. Dvorkin I.V., Telukha S.S., Kharchenko A.V. (2021). *Formuvannia istorichnoi pam'iaty v pidruchnykakh z istorii Ukrainy: do ta pislia Yevromajdanu* [Formation of historical memory in textbooks on the history of Ukraine: before and after Euromaidan]. *Storinky istorii*. Vyp. 53. P. 356–370. (in Ukrainian).
4. Zhurzhenko Tetiana. (2011). «Chuzha vijna» chy «spil'na Peremoha»? *Natsionalizatsiia pam'iaty pro Druhu svitovu vijnu na ukrains'ko-rosijs'komu prykordonnii* [Someone else's war" or "common Victory"? Nationalization of the memory of the Second World War on the Ukrainian-Russian border]. *Ukraina Moderna*. №8. P. 100–126. (in Ukrainian).
5. Zakon Ukrainy. *Pro uvichnennia peremohy nad natsyzmom u Druhij svitovij vijni 1939-1945 rokiv* [Law of Ukraine. On the perpetuation of the victory over Nazism in the Second World War of 1939-1945]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/315-19#Text> (in Ukrainian).
6. Zelenskiy proponuie nazyvaty vulytsi imenamy tykh, khto riaturav ievreiv vid natsystiv [Zelenskiy suggests naming streets after those who saved Jews from the Nazis]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/14/7346257/> (in Ukrainian).
7. Kasianov H. V. (2016). *Istorychna pam'iat' ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu j henealohiiu poniat'* [Historical memory and historical politics: to the question of terminology and genealogy of concepts]. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*. № 2. P. 118–137. (in Ukrainian).
8. Poroshenko zariksia sviatkuvaty den' zakhysnyka vitchyzny za kalendarem susidiv [Poroshenko vowed to celebrate Defender of the Fatherland Day according to the neighbors' calendar]. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035657/> (in Ukrainian).
9. Portnov Andrii. (2013). *Ukrains'ki obrazy Druhoi svitovoi vijny* [Ukrainian images of the Second World War]. *Istoriia dlia domashn'oho vzhytku: Esei pro pol's'ko-rosijs'ko-ukrains'kyj trykutnyk pam'iaty*. Kyiv: Krytyka. P. 167–182. (in Ukrainian).
10. *Proekt Postanovy pro vshanuvannia pam'iaty ukrains'kykh, iaki riaturavali ievreiv pid chas Druhoi svitovoi vijny* [Draft Resolution on commemorating Ukrainians who saved Jews during the Second World War]. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70629 (in Ukrainian).
11. *Radians'kyj monument Slavy u L'vovi povnistiu perenesly v muzej «Terytoriiia teroru»* [The Soviet monument of Glory in Lviv was completely moved to the "Territory of Terror" museum]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3275138-demontovaniy-radanskij-monument-slavi-u-lvovi-perenesli-v-muzej-teritoria-teroru.html> (in Ukrainian).
12. Nikolaiets Yu. (2019). Historical memory about Second World war in the context of threads of government in Ukraine. *Skhidnoevropeyskiy istorychnyi visnyk = East European Historical Bulletin*. 11. Drohobych. P. 225–240.
13. Popson Nancy. (2001). The Ukrainian history textbook: Introducing children to the "Ukrainian nation". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. P. 325–350.
14. Pryshchepa Kateryna. (2022). Nation-building and school history lessons in Ukraine after 2014. *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation to De-Conciliation*. P. 120–135.
15. *The Burden of the Past*. (2020). History, Memory, and Identity in Contemporary Ukraine / Edited by Anna Wylegala and Małgorzata Głowacka- Grajper. Indiana University Press, 308 p.
16. Törnquist-Plewa Barbara and Yurchuk Yuliya. (2019). Memory politics in contemporary Ukraine: Reflections from the postcolonial perspective. *Memory Studies*. Volume 12. Issue 6. December. P. 699–720. URL: <https://journals.sagepub.com/doi/epub/10.1177/1750698017727806>
17. Yekelchik Serhy. (2022). Naming the war: Russian aggression in Ukrainian official discourse and mass culture. *Canadian Slavonic Papers* 64: 2-3. P. 232–246.